

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

БИСТРОВ ЯКІВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

**УЗАГАЛЬНЕНА ОДИНИЦЯ ЗМІСТОВОЇ СТОРОНИ МОВИ:
ДО ПРОБЛЕМИ ІНВАРІАНТА ТА ВАРІАНТА**

Спеціальність 10.02.15 - загальне мовознавство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1996

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Прикарпатському університеті

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор Ж. П. СОКОЛОВСЬКА

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
професор М. П. КОЧЕРГАН

- кандидат філологічних наук
Л. Л. ШЕВЧЕНКО

Провідна організація - Львівський державний університет
ім. І. Франка

Захист відбудеться 21 травня 1996 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.01.94.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті української мови НАН України (252001, Київ-1, вул.Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано " " квітня 1996 року

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Б. М. АЖНЮК

Особливістю розгляду змістової сторони мови на сучасному етапі є представлення її у вигляді системи значень. Стало очевидним, що вивчення лексичного ярусу мови є можливим у межах тієї системи понять і категорій, які були властиві для одного із мовних рівнів (зокрема - фонологічного). Поняття, що виробились та закріпились у фонології, знайшли поширення у лексичній семантиці. Введення поняття "інваріант" для дослідження змістової сторони мови* дає змогу сукупність значень слів - лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) - представити у вигляді системи. В свою чергу, побудова системи є можливою тоді, коли чітко визначена інваріантна одиниця, подібна до фонем у фонології. Власне така одиниця визнається узагальненою в структурі рядів, груп, полів, класів слів.

Загальноприйняті одиниці змістової сторони мови - лексеми, семантими та їх варіанти - семеми досить широко застосовувалися в теоретичних дослідженнях семантики, зокрема, при розгляді проблеми лексичного значення, семантичної структури слова та теорії семантичного поля (Л.М.Васильєв, М.П.Кочерган, Л.О.Новиков, В.М.Русанівський, Ж.П.Соколовська, Й.А.Стернін та ін.). До числа таких одиниць можна приєднати ще одну лексичну одиницю - ідеолексеми (термін, введений до наукового вжитку Ж.П.Соколовською). Потреба у висуненні останньої виникла, у першу чергу, в зв'язку з необхідністю розробки і здійснення семантичної класифікації мови, що не давали позитивних результатів через велику кількість слів та їх значень. У дослідженні йде пошук різних рівнів осмислення інваріанта, тобто одиниці, яка є однією із складників опису лексичної семантики як системи.

Отже, **актуальність** дисертації полягає у визначенні статусу одиниць, які необхідні для опису та характеристики лексико-семантичної системи мови (ЛСС).

*Під "змістовою стороною мови" розуміємо систему лексичних значень, семантичні зв'язки та відношення слів певної мови, що утворюють лексико-семантичну підсистему загальної системи мови.

Основною метою роботи є обґрунтування можливості виділення узагальнених одиниць у ЛСС, з'ясування особливостей їх формування, а також визначення найбільш суттєвих структурних ознак цих одиниць.

Відповідно до вказаної мети в дослідженні ставляться і вирішуються такі завдання:

1. Дати теоретичне обґрунтування проблеми інваріантно-варіантних відношень у ЛСС в зв'язку з розглядом понять "система", "структура", "одиниці системи", "мовна картина світу", "модель семантичних відношень у лексиці".

2. Розробити і сформулювати основні принципи виділення узагальнених одиниць: лексеми - на лексематичному рівні, семантими - на лексико-семантичному, ідеолексеми - на рівні лексико-ідеографічному.

3. Виявити і окреслити закономірності внутрішньої будови узагальнених одиниць як системно-функціональних.

4. Представити наповнення, систематизацію і класифікацію значень окремого фрагмента мовної картини світу.

Наукова новизна дисертації полягає у виборі об'єкта аналізу - дослідженні інваріантно-варіантних відношень у лексичній семантиці, співвідношення інваріанта та його варіантів. Визначення узагальненої одиниці, її ознак та структури тільки осмислюються сучасною семасіологією. Даний об'єкт дослідження вперше висувається як самостійний і такий, що розглядається у системно-функціональному аспекті. Новим є положення про статус ідеолексеми як інваріанта високого ступеня абстракції на рівні категорій, надпонять, а також застосування теорії інваріантів та варіантів до проблем ідеографії та загалом лексикографії.

Матеріалом для дослідження послужили лексичний склад та семантика прикметників із значенням позитивної узагальненої оцінки (понад 600 лексичних одиниць), відібраних шляхом суцільного аналізу Словника української мови в 11-ти томах. Були використані також Словарь русского языка в 4-х томах, The Concise Oxford Dictionary of Current English, Petit Dictionnaire

Français, дані синонімічних, ідеографічних, словотвірних, фразеологічних, двомовних словників. Разом з тим, у дослідженні використовуються тексти різних авторів та жанрів (загальним обсягом понад 2 тис. сторінок).

Вибір для аналізу лексичної семантики прикметників як предмета дослідження зумовлений тим, що "саме в області прикметника найбільш очевидна абстрагуюча та аналізуюча діяльність мислення людини" (З.Харитончик), а також недостатньою дослідженістю синонімічних і дериваційних зв'язків прикметників.

Методи дослідження. Характер дослідження зумовив необхідність комплексного використання різних методів. Для аналізу семантичної структури слова, уточнення елементів значення слів було залучено метод компонентного аналізу та комбінаторну методіку. Метод семантичних опозицій застосовано для визначення однозначного значення досліджуваних семем. Синтагматичні характеристики прикметників, їх реальне функціонування виявлено за допомогою методу контекстуального аналізу. Метод зіставлення застосовувався для порівняння ієрархії сем у семантичній структурі лексем досліджуваних мов, для визначення спільних і відмінних рис при класифікації значень конкретного фрагмента мовної картини світу. При виявленні та аналізі узагальнених одиниць ЛСС застосовувався описовий метод.

Теоретичне значення дисертації визначається її спрямованістю на розробку таких загальнотеоретичних проблем як взаємозв'язок мови і мислення, необхідність вивчення будови мовної системи у зв'язку із свідомістю людини, її культурою і духовним життям. Обґрунтування наявності узагальнених одиниць змістової сторони мови з використанням системно-антропоцентричного підходу, де важливим є питання про відображення у семантиці сукупності уявлень людини про навколишній світ, допомагає глибше зрозуміти загальні закони

лексичної семантики, відкриває можливості для удосконалення семантичної класифікації одиниць різних рівнів.

Висновки та результати роботи можуть бути потрібні для подальшої розробки проблем ідеографії - галузі мовознавства, яка має вихід у різні сфери людської діяльності.

Практична цінність роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в лексикографії, при укладанні ідеографічного словника української мови, а також двомовних тезаурусів; при розробці спецкурсів, у практиці шкільного викладання мови, у вузівських курсах загального мовознавства, контрастивної лінгвістики тощо.

На захист виносяться наступні положення:

1. При дослідженні ЛСС постає питання про характер її одиниць, елементів, варіантів, інваріантів, про можливість поширення теорії інваріантів-варіантів на вивчення змістової сторони мови.

2. У ЛСС розмежовуються рівні абстрагування її одиниць. За своєю природою узагальнені одиниці змістової сторони мови є семантичними інваріантами, де лексема - одиниця першого рівня абстрагування, семантема - другого рівня, ідеолексема - третього рівня.

3. Досліджувані інваріанти є системно-функціональними одиницями, котрі є не тільки складниками системи, але й своїми значеннями функціонують у мовленні.

4. Систематизація одиниць змістової сторони мови дає змогу провести семантичну класифікацію, яка охоплювала б усі значення та їх відтінки у широких угрупованнях лексики, зокрема, синонімічних рядах, лексико-семантичних групах та семантичних полях.

Апробація роботи. Основні положення дисертації було обговорено на засіданні кафедри слов'янських мов та звітних наукових конференціях Прикарпатського університету ім. В. Стефаника (1994, 1995), на засіданні відділу лексикології та

лексикографії Інституту української мови НАН України, висвітлено в доповідях на міжнародних та міжвузівських наукових конференціях, читаннях, міжнародному симпозиумі (Івано-Франківськ 1994, Львів 1995, Кривий Ріг 1995, Ялта 1995, Київ 1995, Харків 1995). Різні аспекти досліджуваної проблеми відображено у шістьох публікаціях.

Структура та зміст роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми, актуальність і новизну дослідження, сформульовано мету та основні завдання роботи, визначено матеріал і методи дисертації, її теоретичне і практичне значення, а також основні положення, які виносяться на захист.

У **першому розділі** "Теоретичні основи виділення інваріантів і варіантів у лексико-семантичній підсистемі мови" представлений огляд теоретичних положень та існуючих точок зору на розглядувану проблему інваріантно-варіантних відношень у лексиці, зазначається вихідні положення роботи.

Дослідження виходить з наявності ярусів, аспектів та рівнів мови, які дають змогу описувати мовні явища в термінах системно-структурного підходу. В сучасному мовознавстві є загальноновизнаним системний характер лексико-семантичного ярусу, який формують значення слів. Однак наявність у лексиці великої кількості значень, з їх невизначеністю, дифузністю дає підстави розглядати її як необмежену і рухому систему, в якій надміру представлені факти двоїстого, проміжного типу.

В рамках ЛСС слова та їх значення пов'язані між собою різними типами відношень - парадигматичними, синтагматичними, дериваційними й вужче - епідигматичними. Для позначення лексичних одиниць системи виходимо з міркувань про те, що кожен ярус мови представлений, поряд з конкретними (варіантами), також і абстрактними одиницями (інваріантами). В лексико-семантичному ярусі семему визначаємо як конкретну

одиницю, а лексему, семантему, ідеолексему вважаємо абстрактними одиницями.

Коли йдеться про лексико-семантичну підсистему загальної системи мови, визначальним поняттям у ній виділяється лексичне значення, тобто "предметно-поняттєвий зміст слова, оформлений за законами граматики даної мови, який є елементом загальної системи даної мови" (В.Виноградов). У цьому визначенні найбільш чітко виділено смисл або предметно-логічну частину слова (семема), її смислову структуру.

Семема має свою структуру і, крім предметно-логічної частини (смислу слова), включає граматичну характеристику (значення частини мови і систему словозміни), експресивно-стилістичну характеристику, відтінок (відтінки) значення, лексичну і синтаксичну сполучуваність.

Смисл як один із компонентів семантичної структури семема, в свою чергу, розпадається на окремі елементи. На позначення компонентів смислу використовуємо терміни "елементарні смисли" або "семи" - елементи ЛСС.

В смисловій структурі семема семи розташовані не лінійно, а утворюють ієрархію. Отже, впорядкованість елементів смислу має відображати у мові впорядкованість предметів і явищ об'єктивного світу, тобто мовну картину світу. За найзагальніші параметри цілісності структури ЛСС приймаються вісім категорій пізнання (родосеми): 'буття' (P-1), 'простір' (P-2), 'час' (P-3), 'рух' (P-4), 'окреме' (P-5), 'якість' (P-6), 'кількість' (P-7), 'відношення' (P-8). Ці категорії "діють" у всіх сферах людського буття (класеми) - 'невизначеність' (K-1), 'природа' (K-2), 'людина' (K-3), 'суспільство' (K-4). Семи, які співвідносяться з основними моментами змісту категорій пізнання, визначаються як видосеми першого порядку (V_1), далі для кожної V_1 визначаються видосеми другого, третього і наступних порядків. Наприклад, семема *добротний*₀ - *добре зроблений, виготовлений з доброго, високоякісного матеріалу; доброякісний*. Д.кожух, *sacred*₃ - *treated with great respect*. S.animal., мають однакову родосему (P-8 - 'відношення'),

різняться класемами (К-1 - 'невизначеність', К-2 - 'природа') і, відповідно, видосемами першого порядку ('оцінка' і 'відношення людини до предметів, явищ; цінності').

Ієрархія сем становить основу для класифікації та систематизації значень слів, і далі - семантичних одиниць (інваріантів та варіантів). Слідом за Е.Кузнєцовою виділяємо окремий тип семантичних відношень у лексиці - відношення варіантності, які визначаються як універсальні для системи мови в цілому. Ці відношення обумовлюють двоїстий статус мовних одиниць, які існують у вигляді інваріантних абстракцій, що становлять глибинну основу мовної системи, і у вигляді варіантів, що репрезентують ці абстрактні одиниці у мовленні. Наприклад, слово **"добрий"** як певний інваріант реалізується у мовленні такими семантичними варіантами: **добрий чоловік** ('доброзичливий'); **добре слово** ('який приносить добро, задоволення, радість'); **Ви були добрим майстром** ('досвідчений'); пляшка **доброго вина** ('смачний') і т.ін.

Один із найбільш важливих моментів при розгляді проблеми інваріанта та варіанта у мові полягає в тому, що інваріант - це "завжди абстракція, поняття, в якому відображені загальні властивості класу об'єктів, притаманних цьому класові у даний відрізок часу" (В.Солнцев).

Пошуки інваріантів для системного опису лексичної семантики ведуться в різних напрямках - це типи слів (М.Крушевський), семантичне поле (В.Звєгінцев, Ю.Караулов), абстрактне поняття (В.Солнцев), онома тема (Е.Кузнєцова), гіперлексема (О.Полікарпов) та ін.

Всі можливі шляхи визначення інваріанта є наслідком осмислення науковою думкою узагальненої одиниці змістової сторони мови. Лексема, семантема, ідеолексема як можливі варіанти узагальненої одиниці були предметом розгляду як теоретично, так і на конкретному мовному матеріалі.

II) **Другий розділ** "Лексема як інваріантна одиниця лексематичного рівня" присвячений описові узагальненої одиниці

лексичної семантики - лексеми. Розглядається проблема загального компонента значення в семантичній структурі лексеми, розкривається характер відношень ЛСВ у межах багатозначного слова; дана спроба виділити типи семантичної структури лексеми.

Лексема визначається нами як багатозначне слово у всій сукупності його значень. Семема, або ЛСВ, - окремі значення лексеми та складники її семантичної структури.

Категорія загального значення, хоча і застосовується в лінгвістиці, але досі не отримала ні загального визнання, ні однозначного та переконливого визначення і використання. В нашому випадку ця категорія пов'язана із проблемою співвідношення інваріантів та варіантів, де інваріант - багатозначне слово, а семема - його варіанти. Загальне значення виділяється як основний елемент, спільний для всіх випадків уживання певного слова, що об'єднує всі ЛСВ в одну лексему. В семантичній структурі багатозначного слова загальне значення дорівнює за своїм змістом основному значенню і виділяється першим у словникових тлумаченнях. Основне значення має загальну сему (виражену експліцитно або імпліцитно), яка об'єднує змістову сторону всіх ЛСВ, всі семема (окремі значення) одного інваріанта, що дозволяє визначити узагальнену інваріантну одиницю - лексему.

Існування ЛСВ одного і того ж інваріанта передбачає, що вони являють собою взаємопов'язані, взаємопереплетені, взаємообумовлені сутності, які утворюють своєрідну єдність.

На даному етапі для доведення наявності інваріанта лексематичного рівня потрібно виділити семема, що об'єднують семема багатозначного слова - лексеми, і віднести кожному семему до певного класу, поля, групи.

В ході спостереження над семантичною структурою лексеми виникла проблема співвідношення основного значення лексеми у споріднених та неспоріднених мовах. При цьому аналізувалася предметно-логічна частина ЛСВ. Лексема однієї мови (її семантична структура) може бути визнана еквівалентом

відповідної лексеми іншої мови, якщо вони семантично відповідають одна одній. У даному випадку мається на увазі факт збігу семантичних структур ототожнюваних семем, який знаходить своє вираження в подібній дистрибуції, що допомагає зрозуміти іншомовний текст, і здатних також виступити в ролі семантичних відповідників один до одного.

Пор.: укр. **хороший**, - 'який має **позитивні якості** або **властивості**', 'який своїми якостями **цілком відповідає** поставленим **вимогам**', **такий, як треба**'. Х.риба. Х.млин. Х.спуск. Х.суміш. Х.вечеря.

рос. **хороший**, - 'обладающий **положительными качествами, свойствами**, вполне **отвечающий своему назначению**'. Х.слух. Х.квартира. Х.отдых. Х.почерк.

англ. **good**, - 'having the **right of desired qualities**', '**satisfactory**', '**adequate**'. G.knife. G.fire.

фр. **bon**, - 'qui a de la **bienveillance**', 'de **l'indulgence**', '**est humain**', '**sensible**', '**charitable**'. В.pere.

Основне (перше) значення в словникових тлумаченнях визнається інваріантним. Якщо у слов'янських мовах семна структура цього значення збігається, англійське значення частково відрізняється структурою, то у французькій мові воно має повністю відмінний семний склад (тільки третє значення '**qui a les qualités convenables**', яке є неосновним для лексеми, виражає узагальнену позитивну оцінку). Це дає підстави говорити про неоднакову ієрархію семем у семантичній структурі лексем різних мов.

За допомогою семного та зіставного аналізу семем вдалося визначити, що виділені вище значення лексеми відповідно до моделі семантичних відношень у лексиці відносяться до сфери всезагальних якостей - 'невизначеність' (К-1), входять до ідеографічного поля 'відношення' (Р-8), семантичного поля 'оцінка', лексико-семантичної групи 'позитивна узагальнена оцінка'.

Основною умовою існування багатозначного слова - лексеми є наявність між її складниками - семемами - спільного семантичного

компонента. За своєю природою він може бути загальною семою, яка співвідноситься з ознаками відповідного поняття; знанням людини про даний предмет чи явище, котре присутнє в структурі лексеми; а також асоціаціями, які виникають у зв'язку з "переносом" значення. Питання про характер загальної семи в семантичній структурі слова залишається невирішеною проблемою полісемії. Значення багатозначного слова (ЛСВ) утворюють певну структуру, елементи якої перебувають у різній залежності один від одного.

На основі характеру спільного семантичного компонента в лексемі можна виділити певний тип її семантичної структури. Необхідність встановлення типу семантичної структури лексеми зумовлене необхідністю виявлення загальної семи або спільного компонента значення, який об'єднував би варіанти в певний інваріант. При встановленні спільного семантичного компонента у лексемі "*Хороший*" до свідомості людини підключаються знання про цю ознаку із досвіду. Спільність образу, віднесеність до однієї і тієї ж або близької поняттєвої сфери різних асоціацій у семемах, компонент *'позитивний'*, що пов'язує всі семеми цілісною інформацією, дає можливість об'єднати їх в одну узагальнену одиницю.

Із застосуванням методики визначення типів семантичної структури багатозначних слів визначено (з певною часткою суб'єктивності) пресуппозитивно-асоціативний тип лексеми, тобто виправдано основну особливість багатозначного слова - бути інваріантом - цілісною одиницею, загальний зміст якої залишається незмінним по відношенню до всіх її варіантів.

Отже, першим етапом у встановленні інваріантної одиниці змістової сторони мови була лексема - одиниця першого, лексематичного рівня.

У **третьому розділі** "Семантема як інваріантна одиниця лексико-семантичного рівня" виявлено узагальнену одиницю, що утворює інваріант смислів синонімічних семем і яка визначається шляхом опису цих смислів та виділення семантичних домінант.

На основі первинного інтуїтивного аналізу вживання слів у розмовному мовленні, тлумачень словників був складений попередній список слів, об'єднаних категоріальною граматичною семою *ознака*, які й підлягають подальшому дослідженню. Таке розчленування семантичного континууму здійснюється за смисловими семами. Попередня класифікація передбачає вже якесь початкове виділення груп і проводиться як багаторазове зіставлення словникових формулювань семем. Для аналізу було виділено групу семем із семами *оцінка*, *позитивна*, *узагальнена*. Формальною ознакою цих сем вважалась наявність у словникових тлумаченнях слова "оцінка" або описова вказівка на це поняття.

На даному етапі нашим завданням було згрупувати слова, виявити синонімічні зв'язки між ними, встановити синонімічні доміанти і з'ясувати, яка сукупність значень слів виражає даний фрагмент мовної картини світу. На підставі словникових статей у ряді випадків було важко встановити значення, які збігаються. Отримані дані вказують на те, що навіть там, де констатується "збіг", він виявляється приблизним, а в більшості випадків - суперечливим. Завдяки аналізу свідчень словників вдалось можливим всю багатоманітність формулювань звести до декількох основних, які відрізняються одне від одного своїм змістом. Серед них виділяємо наступні: *'який має позитивні якості або властивості'*, *'який відповідає певним вимогам'*, *'який відповідає своєму призначенню, якійсь мірі'*, *'який заслуговує схвалення'*, *'доброї якості'*, *'який виражає радість, задоволення'*, *'досить добрий'*, *'який не заслуговує ніякої догани'*, *'який дає, приносить добрі наслідки'*, *'який робить добрий вплив'*, *'який справляє надзвичайно приємне враження'*, *'який відзначається витонченістю, досконалістю'*, *'який задовольняє найвищі естетичні вимоги'*, *'визначний за своїми якостями, властивостями'*, *'який виражає доброзичливе ставлення, прихильність, приязнь'*, *'високої якості'*, *'який має відмінні якості'*,

властивості', 'дуже гарний', 'який відзначається добірністю', 'розкішний, пишний'.

Отримані значення співвідносяться з умовно виділеними значеннями, які мають об'єднуючу функцію і були прийняті як синонімічні доміанти - **'хороший', 'непоганий', 'приємний', 'благополучний', 'високоякісний', 'чудовий'**. Семема, що зводяться до однієї і тієї ж синонімічної доміанти, визнавались синонімічними.

Наприклад, узагальнене значення **'непоганий'** представлене такими синонімічними семемами (цифра вказує на місце семема в структурі лексеми, знак // вказує на відтінок значення):

укр. **непоганий₁, удатний₃, доброзвичайний₀, задовільний₀, прийнятний₀, вартий_{1//}, вдалий₂, благопристойний₀, зручний_{1//}, годящий₀, стерпний₀, терпимий₀, додатний₀, гожий₃, пригожий₂, слухний₁, достатній₁, пристойний₂, нормальний₁, незгірший₂, несогірший₀** та ін.;

англ. **good₁, tidy₁, middling₀, satisfactory₀, worthy₁, acceptable₀, tolerable₀, bearable₀, passable₂, sufficient₀, decent₃, suitable₀, fit₂, proper₀, normal₀, favourable₀** та ін.;

фр. **acceptable₀, accoutume₀, convenable₁, admissible₃, passable₀, ordinaire₁, tolerable₀, satisfait₁**, та ін.

Зведення певної семема до даної синонімічної доміанти підтверджувалося аналізом елементів контексту. Наприклад, в смисловій структурі лексеми **"Гарний"** виділяються семема: 1) **'приємний'**, 2) **'хороший'**, 3) **'позитивний'**, 4) **'добрий'**, 5) **'значний'**. Третє і четверте значення (**'з позитивними моральними якостями', Г.чоловік. Г.кравець; (у знач. ім.) 'те, що має позитивні якості, властивості, заслугоує схвалення'**), а також належні до них відтінки являють собою, очевидно, спробу зафіксувати різні випадки вживання семема **"гарний₂"**, оскільки за своїм змістом вони зводяться до смислу **'хороший'**. Але ці формулювання - лише уточнення тлумачення другого значення **'який має позитивні якості або**

властивості, цілком відповідає вимогам, заслуговує схвалення' Г.робота. Г.доля. Г.день. Г.настрій. Приклади із текстів підтверджують, що поряд із значенням 'хороший' виділяється 'добрий': 1) "У Портнівці. **Гарний дощик** випав, тепленький" (Г.Тютюнник, Дядько Никін), 2) "**Він міг бути гарним письменником**, якби вважав папір і ручку корисним відкриттям" (Г.Тютюнник, Коріння). Наявність значень 'хороший', 'добрий' у смисловій структурі лексеми "**Гарний**" дає підстави для того, щоб вважати ці значення синонімічними.

За допомогою компонентного аналізу і комбінаторної методики виявлено елементарні смисли, встановлено ієрархію сем, де кожен елемент займає місце строго визначеного порядку. Предметно-логічну частину семем з видосемою 'оцінка' (B_1) можна описати, використовуючи набір наступних семантичних елементів, котрі можна згрупувати в чотири підмножини (див. табл. 1). В результаті смисл 'оцінка' може бути описаний за допомогою дев'яти елементів.

Таблиця 1
Семантичні елементи множини 'оцінка'

№ підмножини і диференційний елемент	Інтерпретація семантичних елементів
1 'характер оцінки'	1 'оцінка позитивна' 2 'оцінка негативна'
2 'кількість оцінюваних'	1 'оцінка конкретна' 2 'оцінка узагальнена'
3 'міра оцінки'	1 'дорівнює нормі' ('=Н') 2 'більша нормі' ('>Н') 3 'менша нормі' ('<Н')
4 'наявність/відсутність засобів вираження суб'єктивної оцінки'	1 'оцінка суб'єктивна' 2 'оцінка об'єктивна'

На цьому етапі важливим є "пошук" тих елементів, які можуть збігатися й утворювати інваріант смислів. Для позначення інваріанта смислів приймається термін "семантема". Ця одиниця характеризується набором семантичних елементів (сем), котрі розташовані в порядку ієрархії. Зміст досліджуваної семантеми **'Хороший'** утворюють семи **'ознака', 'відношення', 'оцінка', 'позитивна', 'об'єктивна', 'узагальнена', '=Н'**. Семантеми як одиниці абстрактні, як інваріанти смислів, дістають реальне втілення в смислах конкретних слів-семем, які є її варіантами.

В дослідженні належність семеми до даної семантеми встановлюємо на основі збігу елементів смислів семем: до однієї семантеми відносяться семеми, смисли яких включають однакові класеми, родосеми, видосеми. Не збігатися можуть семи ступеня ('=Н', '>Н', '<Н') та індивідуальні семи. В ході аналізу виділяються основні і неосновні, комбінаторні та позиційні варіанти семантеми.

Введення семантеми як вихідної одиниці при класифікації лексики може уточнити критерій віднесення семем до певної лексичної парадигми (лексико-семантичної групи). Конкретні одиниці (семеми) цієї парадигми відтворюють відношення інваріантності/варіантності. Звідси виділено другий рівень абстрагування лексичних одиниць, на якому виявлено семантему, - лексико-семантичний.

Виділення і опис семантем як одиниць узагальнених є необхідним для лінгвістичних досліджень з наступних міркувань: у процесі опису смислів слів, коли доводиться мати справу з великою кількістю одиниць, є можливість оперувати в кожному конкретному випадку не набором елементарних смислів - сем, а їх узагальненим вираженням, яким є семантема, що передбачає принцип економії в описі та класифікації мовного матеріалу.

У **четвертому розділі** "Ідеолексема як інваріантна одиниця лексико-ідеографічного рівня" обґрунтовується необхідність виділення одиниці високого ступеня абстракції - поняттєвої

категорії, що утворює узагальнений образ об'єктивної реальності, за допомогою якої можна найбільш повно представити смислове наповнення фрагмента мовної картини світу.

Проведений аналіз семантичної структури лексеми та лексико-семантичної групи, а саме розрізнення в цих структурах інваріантів та варіантів, дозволяє передбачити розгляд структури семантичного поля. Будуючи і моделюючи семантичне поле, необхідно з'ясувати природу одиниці, що виступає у ролі організуючого елемента, навколо якого групуються її варіанти. Мовне поле охоплює більший семантичний простір, більшу кількість одиниць, ніж лексико-семантична група. Тобто цілком закономірною одиницею рівня концептів, уявлень, образів, ідей є ідеолексема.

Трудність при визначенні ідеолексем рівня семантичного поля полягає в тому, що досліджувані семеми із семою 'позитивна оцінка' утворюють семантичне об'єднання слів із нечіткою семантичною структурою (на противагу, наприклад, семемам із семою 'колір' чи термінів спорідненості).

Ідеолексема як комплексне (системно-функціональне) утворення, на відміну від семантими, не має структури, яка представлена у вигляді ієрархії сем. Звідси випливає те, що ієрархічної класифікації недостатньо для опису лексики природної мови. Неосяжність слів та їх значень (навіть в одному тлумачному словнику) призвела до необхідності "матеріального збільшення" одиниці класифікації, в якій відображувався би певний фрагмент мовної картини світу. Це важливо для систематизації та класифікації лексики, приведення її до впорядкованої множини одиниць та елементів, що знаходяться у певних семантичних відношеннях.

Ідеолексема існує у нашій свідомості (або підсвідомості) як узагальнена "ідея", про що свідчить семантичний аналіз сприймання мови художніх творів (це виявлені нами "ідеї" почуття, часу, якості і т.ін.). В результаті дослідження приймаються наступні назви для ідеолексем - №24 "Добро", №25 "Хороші якості,

еластивості”, які можуть виражатися як окремим словом, так і словосполученням (нумерація у даному випадку є умовною).

Досліджуваний семантичний інваріант утворюється шляхом узагальнення значень, коли синонімізуються семемами різних частин мови. Основними варіантами ідеолексеми, які реально функціонують у мовленні, вважаються синонімічні семема-прикметники. Окрім прикметників, до її складу входять похідні від них іменники, прислівники, дієслова, що є виявом граматичної синонімії.

Словотвірні варіанти ідеолексеми найбільше представлені морфологічним способом творення, найпродуктивнішим видом якого є афіксація. Найбільш активним елементом афіксації виступає суфікс: **відрадний - відрадоці, відрадонька, відрадність, відрадість, відрадно, відрадісно**. Нечисленними в кількісному відношенні є варіанти, утворені за допомогою префіксів: **душевний - задушевний; дивний - предивний; чудовий - пречудовий, пречудесний, пречудний**.

Кожна ідеолексема включає стилістичні та емоційні варіанти, слова рідковживані, застарілі, пестливі, діалектні, вжиті у переносному значенні, а також фразеологізми. Отже, структура ідеолексеми набуває наступного вигляду:

№25 Хороші якості, властивості

прикм. **хороший, добрий, файний** (діал.), **файненький** (пестл.), **лепський** (розм.), **добропорядний** (перен.), **довершений, досконалий, путній** (розм.), **добротний, високоякісний, якісний** (розм.), **схвальний, чудовий, чудний** (рідко), **кращий, ліпший, добірний** та ін.

ім. **довершеність, добротність, схвалення, поліпшення, добірність** та ін.

присл. **добре, файно** (діал.), **лепсько, путньо, достойно, добротно, схвально, чудово, чудно, пречудово** (розм.), **пречудово** (поет., рідко), **якнайкраще, якнайліпше** та ін.

дієсл. **вдосконалювати, схвалювати, покращувати, поліпшувати** та ін.

Таким чином, виявлена група значень, пов'язаних спільним поняттєвим змістом (семантичне поле) відповідно до моделі семантичних відношень у лексиці входить до ідеополя, що містить родосему 'відношення'. Одиниця, що охоплює предметно-логічне значення синонімічних семем, виявляється на більш високому, порівняно з лексематичним та лексико-семантичним, рівні абстрагування - рівні лексико-ідеографічному (див. табл. 2).

Таблиця 2

Узагальнені одиниці змістової сторони мови

РІВНІ	ОДИНИЦІ	СТРУКТУРА
лексематичний	лексема	Семна структура: ЛСВ ₁ -ЛСВ ₂ -ЛСВ _n
лексико- семантичний	семантема	ЛСВ - синоніми
лексико- ідеографічний	ідеолексема	Узагальнений образ: синоніми словотвірні стилістичні емоційні

У **Висновках** викладено основні теоретичні і практичні результати роботи щодо можливості послідовного опису лексичної семантики шляхом розподілу її одиниць у семантичних угрупованнях на інваріантні та варіантні, які виділяються на різних рівнях; зроблено теоретичні узагальнення щодо двоїстості природи лексичних одиниць; щодо специфіки проведення класифікації

значень окремого фрагмента мовної картини світу; також окреслено напрямки подальших досліджень узагальнених одиниць змістової сторони мови.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Осмислення інваріантних образів у мові творів Г.Сковороди// Григорій Сковорода і сучасні проблеми відродження України: Тези доповідей міжвузівської наукової конференції, проведеної до 200-річчя світлої пам'яті Г.С.Сковороди. - Івано-Франківськ, 1994. - С. 45-46.

2. К обоснованию инвариантной единицы в содержательной стороне языка// Научные чтения, посвященные 50-летию кафедры русского языка филологического факультета: Материалы. - Львов, 1995. - С. 54-58.

3. Про семантичну інваріантність як загальну особливість психічної діяльності людини// Людина: мова, культура, пізнання: Матеріали 1 Міжнародного симпозиуму. - Кривий Ріг, 1995. - С. 97-98.

4. О функциях лексико-семантических вариантов в лексеме// Функциональная лингвистика: проблемы и перспективы: Материалы 2 Международной научной конференции. - Симферополь, 1995. - С. 41-42.

5. Варіативність семантики лексеми "хороший" у споріднених мовах// Проблеми зіставної семантики: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Київ, 1995. - С. 94-95.

6. До проблеми визначення узагальненої одиниці в складі семантичного поля// Види мовленнєвої діяльності: лінгвістичні та дидактичні аспекти: Тези наукової конференції та 3-го українсько-німецького симпозиуму. - Харків, 1995. - С. 4-5.

Виступ

Быстров Я.В. Обобщенная единица содержательной стороны языка: к проблеме инварианта и варианта.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 - общее языкознание. Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1996.

В работе рассматривается лексико-семантическая система и совокупность единиц, необходимых для ее описания и характеристики. Исследуется состав и структура инвариантов - лексем, семантем, идеолексем, обосновывается уровневое их расположение и инвариантно-вариантные отношения в лексике. Структурирование языковой картины мира в виде синонимических рядов, лексико-семантических групп, семантических полей осуществлено на основе анализа единиц в словарях и текстах.

Bystrov Y.V. Generalized unit of semasiology: to the invariant and variant problem.

Thesis for the degree of Candidate of Philology: Speciality 10.02.15 - General Linguistics. Institute of the Ukrainian Language, National Academy of sciences of Ukraine, Kyiv, 1996.

The research deals with the description of the lexicosemantic system and totality of units as the main its characteristics. The structure of lexemes, semanthemes, ideolexemes is investigated. The invariant-variant relations in semasiology are grounded. Presentation of the language world picture in the form of synonymic sets, lexicosemantic groups, semantic fields is made on the basis of unit's analysis in the dictionaries and texts.

Ключові слова: мовна картина світу, лексико-семантична система, сема, семема, лексема, семантема, идеолексема, варіант, інваріант.

005825

Підписано до друку 12.04.96р. Формат 1/16.

Друк. арк. 1. Зам. 561. Тираж 100

Друк "RISO" НВВП "КРОК"

445825

AB 34.544

AB 34.544